

UPPSALA UNIVERSITET
Pedagogiska institutionen

2002-03-21

Durkheim kontra Ödman

- en jämförelse av två förklaringsmodeller

av

Katarina Leander

Karin Persson

Daniel Laurén

Innehållsförteckning

Inledning	1
Ödman och hermeneutiken	1
Ödman och häxprocesserna	3
Durkheims förklaringsmodell	5
Durkheim om sociala fakta	5
Durkheim om straff.....	5
Durkheim om sociala fakta som ting	6
Durkheim om stegen i vetenskapligt arbete.....	7
Hur skulle Durkheim ha förklarat häxprocesserna?.....	8
Diskussion.....	10
Källförteckning:	11

Inledning

I denna PM har vi delvis valt att fördjupa oss i Ödmans hermeneutiskt- existentiella forskningsansats. Genom att titta närmare på hur han i ett av bokens kapitel, det om häxprocesserna (s. 231-260), går tillväga i sitt arbete vill vi få en ökad förståelse för hans arbetssätt. Då vi på seminarierna har förstått att Ödman har sin motpol i Durkheim vill vi även titta på hur dennes förklaringsmodell skiljer sig från och överensstämmer med Ödmans. Vi gör även ett försök att applicera Durkheims synsätt på häxprocessernas framväxt.

Genom att enbart läsa om hermeneutik tror vi att man endast kan skaffa sig en viss förståelse för arbetssättet. Vår förhoppning är att vi genom att i denna PM studera hur Ödman faktiskt gör, hur han arbetar sig fram till sina tolkningar, kan tillägna oss ytterligare kunskap om hermeneutikens innebörd. Vår tanke är att vi på detta sätt även ska kunna skapa oss en egen uppfattning om hermeneutikens förtjänster och brister som vetenskapligt förhållningssätt.

Ödman och hermeneutiken

När Ödman i *Kontrasternas spel* (1995) beskriver den svenska mentalitetens och pedagogikens utveckling genom historien är hans utgångspunkt hermeneutisk. Vid sitt besök hos oss förklarade han att syftet när man arbetar på detta sätt är att uppnå förståelse, och att vägen dit går genom tolkning. I *Svenska Akademiens ordlista* (1986) kan man läsa att hermeneutik är en vetenskap om tolkning av texter, och i *Filosoflexikonet* (1988) får man vidare veta att ordet kommer från grekiskans hermeneuein, som betyder tolka. Hermeneutik beskrivs här också just som en förståelselära eller en tolkningskonst. Förståelse genom tolkning framträder sålunda som hermeneutikens grund, och det är på detta sätt Ödman i sitt arbete har närmat sig sina källor.

Ödman anger i förordet till *Kontrasternas spel* (1995) att hans förhållningssätt i arbetet med boken även har varit existentiellt. Bakom detta ligger ett starkt intresse för

människan i pedagogikhistorien – en övertygelse om att det är genom att försöka tolka hur händelser i historien har påverkat de enskilda personerna som man väcker historien till liv. I *Kontrasternas spel* står därför människors upplevelser av de historiska händelserna – det existentiella – ständigt i centrum. Ödman menar dock att det även är viktigt, ja rentav nödvändigt, att skapa sig en överblick, och se till den kulturella kontext av vilken människan är en del. Författaren beskriver hur han på detta sätt i sitt tolkningsarbete pendlar mellan makrokosmos och mikrokosmos. De människor som uppmärksammas i Ödmans verk, vilkas upplevelser han ger sig i kast med att försöka tolka, är ofta de som ingår i den grupp han själv kallar ”den tysta majoriteten”, dvs folkflertalet (Ödman, 1995, s. XII). Ödman förklarar detta med att han hyser ett intresse av att uppmärksamma den lilla människan, och hänvisar till den franske filosofen Ricoeurs uttalande om att offrens historia förtjänar att kommas ihåg och berättas. Detta ställningstagande, tillsammans med Ricoeurs tillägg om att ”trivialiseringen av lidandet är det sista ledet i våldets ondska” tycks ha gjort intryck på Ödman, som beskriver hur det bland annat sätter ord på någonting han själv kände när han skrev om häxprocessens offer (Ödman 1995, s.XII).

Ödman beskriver i förordet även hur han har gått tillväga när han har närmat sig sitt material, med syftet att tolka hur människor i de epoker han undersöker kan ha sett på sina liv och sin omvärld. Arbetssättet kan delas in i tre steg, där Ödman inledningsvis har rekonstruerat individens (eller gruppens) livsvillkor, för att övergå till att försöka finna mönster och strukturer i dessa. Slutligen har han (i bästa fall) avslutat tolkningsarbetet med en existentiell tolkning, där han har försökt leva sig in i hur de studerade människorna kan ha uppfattat och upplevt de villkor som formade deras liv. Författaren är dock noga med att markera att det finns en gräns för hur långt man kan nå med ett hermeneutiskt-existentiellt arbetssätt – ”gränsen för vår subjektivitet ligger vid huden” (a.a, s.253). Vi kan aldrig nå in i den andres medvetande.

På vårt seminarium beskrev Ödman hermeneutiken som en ”avancerad gissningskonst” och menade att man för att komma vidare, kunna uttala sig om hur människor kan ha sett på sina liv, just måste gissa. Ödman betonade också att vi aldrig kan komma ifrån vår

egen förförståelse, och att det därför är ärligare att visa hur den har bidragit till vårt arbete, än att låtsas att vi kan vara objektiva.

Ödman och häxprocesserna

Vi vill nu försöka visa på hur Ödman går tillväga i mötet med sina källor, genom att närmare följa hans arbete i ett av bokens kapitel. Det avsnitt vi har valt att diskutera är det där Ödman uppmärksammar häxprocesserna i Sverige under 1600-talets andra hälft. Genom att studera och ge exempel på hur han faktiskt går tillväga när han berättar om en historiska händelse hoppas vi att vi kan uppnå en ökad förståelse för hantverket.

Som tidigare har nämnts poängterar Ödman, trots sin fascination för det existentiella – dvs. människans upplevelser av de historiska händelserna – det nödvändiga i att skapa sig en överblick, rita upp en karta över det landskap som den kulturella kontexten utgör. Vid sitt besök hos oss berättade Ödman hur han för att få denna överblick bygger upp en kontextuell kunskap om området, för att därefter välja ut de källor han vill använda sig av. I det kapitel vi har valt att titta på anger författaren t ex att han främst använt sig av Ankarloos arbete om trolldomsprocesserna i Sverige. När det gäller den kontext i vilken häxprocesserna växte fram beskriver Ödman till exempel inledningsvis hur trolldomsväsendet tycks ha uppstått i mötet mellan prästerskapets lansering av ”en djävulsk sammansvärjning mot kristenheten” och den folkliga tron på trolldom som magisk skadegörelse (Ödman, 1995, s.232). En annan intressant iakttagelse som Ödman gör, och som bidrar till att ge läsaren en tydligare bild av hur samhället såg ut, är att den protestantiska rörelsens ideologi legitimerade den tortyr som användes för att få fram bekännelser om häxverksamhet. Detta då man var av den inställningen att det enda sättet att undvika helvetesstraffet gick genom att visa botfärdighet, och att tortyren var ett sätt att ”hjälpa” den anklagade att inse sin synd.

Ödman pendlar i sitt tolkningsarbete sedan mellan att på detta sätt beskriva stora samhälleliga skeenden, teckna häxprocessernas ramar, det han själv kallar ”makrokosmos”, till att gå ner på individnivå -”mikrokosmos” – som när han exempelvis

berättar om den 12-åriga Gertrud Svensdotter, med vilken häxprocesserna enligt författaren inleddes.

Som tidigare nämnts beskriver Ödman hur han ”i lyckligaste fall” avslutar sitt tolkningsarbete med en existentiell tolkning, där han försöker se världen såsom den framträder mot bakgrunden av de studerade människornas livsvillkor (Ödman, 1995, s. XIII). I kapitlet om häxprocesserna finner vi en sådan existentiell tolkning i berättelsen om Johan Johansson. Ödman tecknar här bilden av en ensam och övergiven pojke, vars behov av bekräftelse och kanske även hämnd driver honom till att ange sin egen mor. På flykt från sitt förflutna, den flykt som Ödman beskriver som en ”flykt för livet”, kommer han sedan till Stockholm, där han får axla rollen som syndabock och avrättas (Ödman, 1995, s.252). Som vi ser det tjänar berättelsen om Johan Johansson två syften. Först och främst får vi som läsare här en förståelse för hur det kan ha varit att leva under häxprocessernas mardrömslika tid, genom att vi får ta del av den enskilde individens historia. För det andra ser vi även denna berättelse som ett sätt för författaren att beskriva makrokosmos *genom* mikrokosmos. Genom att läsa om Johans specifika situation får vi sålunda en bild av hur systemet med angiveri var uppbyggt, samt det syndabockstänkande som tycks ha präglat hela häxprocesserna.

Berättelsen om Johan Johansson är i våra ögon även ett exempel på hur Ödman, för att nå sitt mål och kunna uttala sig om hur världen kan ha sett sig för de människor han studerar, gissar sig fram. På seminariet talades det om att Ödman bryter mot tabun inom historievetenskapen när han på detta sätt använder sig av uttryck som ”tycks”, ”vi kan föreställa oss”, ”troligen”, ”kanske” och ”nog” när han beskriver människors, i detta fall Johans, öden kan ha gestaltat sig.

Enligt Ödman kan man med en existentiell tolkning dock endast nå till en viss punkt – ”gränsen går vid huden” (Ödman, 1995, s. 260). Detta synsätt, där författaren slår fast att vi aldrig kan nå in till den andres medvetenhet, illustreras i slutet på kapitlet om häxprocesserna, i berättelsen om Malin Mattsdotter. Ödman markerar här, efter att ha berättat Malins historia, vikten av att just stoppa vid huden, för att inte med sin tolkning

inkräkta på hennes själsliv. Författaren menar att det viktiga inte är att spekulera kring vad Malin kan ha tänkt, utan att genom att skriva hennes berättelse ”lyfta upp henne ur hennes anonymitet” och ge henne återupprättelse (Ibid). På detta sätt är berättelsen om Malin Mattsdotter även ett exempel på Ödmans vilja att uppmärksamma offrens historia.

Durkheims förklaringsmodell

Durkheim om sociala fakta

För att förstå Emile Durkheims sätt att forska måste vi först sätta oss in i hur han angriper de fakta han samlar in, vilket förklaras i verket *Sociologins metodregler* (1895). Durkheim menar att det inom sociologin existerar något som han benämner *sociala fakta*, vilket samtidens existerande vetenskaper och kunskapsformer misslyckats med att begripa. Durkheim menar att samhället är en objektiv realitet som finns oberoende av och utanför de enskilda samhällsmedlemmarna. Sociala fakta är yttringarna av denna objektiva realitet. (Boglund, Eliaeson & Månson, 1995, s.224)

Dessa yttringar eller sociala fakta beskrivs av Durkheim på följande vis: ”[Sociala fakta] består av sätt att handla, tänka och känna som är utvärtes i förhållande till individen och som med tvångsmakt tvingar sig på individen.” (Durkheim E. *Les règles de la méthode sociologique* [1895], översatt i Broady D., 1998)

För individen är detta något man föds in i; ett sätt att leva som ter sig som det enda naturliga, det enda möjliga. Anpassar man sig inte möts man av sanktioner och straff. Durkheim menar att straffet påvisar samhällets existens.

Durkheim om straff

Enligt Durkheim fungerar rättssystemet som en kodifiering av det kollektiva medvetandet, som i sin tur formas av samhällsstrukturen. Detta gör att rätt och moral är historiskt föränderliga fenomen och att graden av bestraffning samt vad som anses är brottsligt varierar mellan olika tider i historien. Durkheim menar vidare att det går att göra en generell definition av brottet, genom att definiera det som det beteende som framkallar den reaktion vi kallar straff. (Boglund, Eliaeson & Månson, 1995)

Kriminalitet är därför en social konstruktion som definieras av andra människors reaktioner. Durkheim hävdar att avsikten med straffet snarare är att avskräcka från brott än att förbättra brottslingen. Den sociala sammanhållningen stärks av straffet. Därför behövs brottslingen och om denne inte finns så måste han eller hon uppfinnas. Samhället kräver enligt Durkheim sålunda brottslingar att straffa, och han menar att brottet t.o.m. kan ha en progressiv effekt. Boglind, Eliaeson & Månson citerar Durkheim som skriver: ”Hur ofta är brottet i själva verket inte endast en föregångare till den framtida moralen, ett steg i riktning mot det som skall komma!” (a.a, s. 210)

Durkheim intresserar sig dock inte så mycket för brottslingen utan är mer koncentrerad på själva brottet, som indikation på samhällets tillstånd, och straffet som han menar är det mest konkreta beviset på samhällets sammanhållning och existens. Durkheim försöker inte på något vis att förhärliga brottslingen, även om han provocerade många i sin samtid med sina påståenden. Han menar dock att de skador brottet gör uppvägs av nyttan, om brottet bestraffas.

Durkheim skiljer mellan två typer av brott: ”Brott som är riktade mot kollektivet och som får en religiös karaktär, och brott som riktas mot individer.” (a.a, s. 212) I primitiva samhällen är de flesta brotten riktade mot samhället. Detta förklarar Durkheim med att brott mot individen kräver en hög grad av individualisering och i de fall brottslingen i primitiva samhällen, med låg grad av individualisering, flyr drabbar straffet i stället dennes familj. När brott mot kollektivet begås uppstår ingen medkänsla med brottslingen, då denne har ”förbrutit sig mot gudarna och hädat det heliga” (Ibid). Ett sådant brott väcker starka känslor, och medför ett krav på ”grymma, kollektivt verkställda och bevittnade straff” (Ibid).

Durkheim om sociala fakta som ting

Alla sociala fakta är som tidigare nämnts mänskliga produkter och är resultatet av människors handlingar som konsoliderats. Durkheim menar att man för att studera dessa fakta måste betrakta dem som ting: ”Att behandla fakta av ett visst slag som ting är alltså

inte detsamma som att placera dem i en viss kategori av verkligheten, utan att inta en viss tankeattityd i förhållande till dem.” (Boglund, Eliaeson & Månson, 1995, s. 224)

Detta är den första och mest grundläggande metodregeln som Durkheim anger. Han menar vidare att man måste rensa ut alla förutfattade meningar och betrakta sociala fakta med ett nollställt och förutsättningslöst förhållningssätt, vilket är ”detsamma som att undersöka dem med den förutsättningen att man har den minsta aning om vad de är och att deras karakteristiska egenskaper, liksom deras orsaker, inte kan upptäckas genom den noggrannaste introspektion” (a.a, s.225).

Durkheim om stegen i vetenskapligt arbete

Första steget i ett vetenskapligt arbete skall enligt Durkheim innehålla en definition av de fenomen som forskaren behandlar, för att forskaren och andra skall veta vad han behandlar. Definitionen får dock inte utgå från vardagsföreställningar utan skall utgå från fenomenets yttre konstaterbara drag. Durkheim har ett strukturalistiskt synsätt och betraktar samhället som ett överindividuellt mönster som styr våra tankar och känslor. (a.a)

Efter att man på detta sätt har gjort en grundläggande begreppsdefinition menar Durkheim att man som forskare ska förklara den sociala verkligheten genom två slags förklaringar: kausala och funktionella. Detta innebär att forskaren först ska klarlägga fenomenets orsak med hjälp av en kausal förklaring, för att sedan göra en bestämning av fenomenets funktion, dvs. vilken roll det fyller i sitt sociala sammanhang (a.a, s.227)

Durkheim menar vidare att förklaringarna måste sökas på samma nivå. Med det menar han att ett socialt fenomen inte kan förklaras utifrån de delar den består av - en grupps egenskaper kan alltså inte förklaras utifrån de enkilda individernas egenskaper, utan förklaringen måste sökas i helheten. Genom detta tar han avstånd från att använda psykologiska förklaringsmodeller på social fenomen.

Hur skulle Durkheim ha förklarat häxprocesserna?

Durkheims och Ödmans förklaringsmodeller skiljer sig åt till till mångt och mycket. Under denna rubrik vill vi diskutera hur Durkheim skulle kunna ha gått tillväga för att förklara häxprocesserna. I detta kapitel försöker vi även komma fram till vilka skillnader och likheter som finns mellan Durkheim och Ödman.

Det första vi tror att Durkheim skulle ha gjort är att se på fenomenet häxprocesserna på ett så objektivt sätt som möjligt och friställa sig från den förförståelse som utgörs av vardagskunskapen. I detta inledande skede skulle Durkheim även ha gjort en grundläggande begreppsdefinition. Först därefter kan man enligt Durkheim påbörja insamlandet av material och studera häxprocesserna.

Ödman beskriver som tidigare nämnts hur häxprocesserna tycks ha uppstått i mötet mellan prästerskapets lansering av ”en djävulsk sammansvärjning mot kristenheten” och folkets tro på trolldom (Ödman, 1995, s 232). Här finner vi att vi kan göra en jämförelse med Durkheim, som vi tror skulle förklara fenomenet häxprocesserna genom två slags förklaringar: kausala och funktionella. Den kausala förklaringen skulle kunna vara att prästerna använde häxprocesserna för att stärka sin ställning i samhället. Här kan vi även göra en koppling till Durkheims syn på rättssamhället, som går ut att samhället kräver brottslingar för att berättiga sin existens. Finns det ingen brottsling så måste han eller hon uppfinnas. Den kausala förklaringen till häxprocesserna skulle alltså kunna liknas vid Ödmans syn att prästerskapet spelade Blåkulla i händerna på folket. Den funktionella förklaringen, sedan, tror vi skulle kunna vara att samhället hålls ihop och blir mer enat genom att man gemensamt fördömer de utpekade häxorna. Protestantismen befäster sin ställning och folket blir mer enat i kampen mot det onda. Detta är som Durkheim skriver ”brottets progressiva effekt” (Boglund, Eliaeson & Månson, 1995, s.210). Ett enat samhälle kräver brottslingar, även om de inte existerar.

Här anser vi att man kan göra en koppling till det Ödman beskriver som konformismens triumf, och som vi tolkar som protestantismens seger över katolicismen. Konformismen är enligt Ödman en ond tro som representeras av sättet på vilket det svenska folket

tvingades eller omedvetet påverkades till att anpassa sig till den tro som enligt prästerna var den enda rätta. Durkheim skulle kunna se konformismen som en funktion av folkets reaktioner på sociala fenomen som exempelvis häxprocesserna. Som tidigare sagt, genom att utse och straffa syndbockar ökar man sammanhållningen i samhället och gör det mer konformt.

En förklaring till de grymma avrättningarna av de som anklagats för trolldom tror vi att man kan finna i Durkheims koppling mellan brott mot kollektivet och graden av individualisering i samhället. Som vi ser det kan samhället under mitten av 1600-talet beskrivas ett samhälle med en låg grad av individualisering, och ett brott mot kollektivet kräver därför, enligt det resonemang som tidigare återgavs, grymma offentliga kroppsstraff. Det häxorna och trollkarlarna anklagades för var brott mot kristenheten – och hade alltså den religiösa karaktär som enligt Durkheim kännetecknade den typ av brott som riktades mot kollektivet. Även Ödman talar ju om hur den protestantiska rörelsens ideologi legitimerade den tortyr som användes för att få fram bekännelser om häxverksamhet, då man menade att tortyren var ett sätt att ”hjälpa” den anklagade att inse sin synd, och därmed räddas från helvetesstraffet.

Ödmans sätt att förstå och förklara historiska fenomen som häxprocesserna genom att använda sig av existentiella tolkningar är något vi tror att Durkheim skulle förkasta. Durkheim menar att det inte går att sätta sig in i en annan individs sätt att tänka eller känna. Vi måste göra oss fria från alla slags förutfattade meningar och inte ägna oss åt att tolka fenomen med vår egen förförståelse. Durkheim skriver att detta är: ”detsamma som att undersöka dem med den förutsättningen att man har den minsta aning om vad de är och att deras karakteristiska egenskaper, liksom deras orsaker, inte kan upptäckas genom den noggrannaste introspektion” (Boglind, Eliaeson & Månson, 1995, s. 225). Ödman, å andra sidan, menar att vi aldrig kan komma ifrån vår förförståelse, och att det därför är ärligare att visa hur den har bidragit till vårt arbete, än att låtsas att vi kan vara objektiva.

Diskussion

Ödmans betoning av att man aldrig kan göra sig fri från sin egen förförståelse, och att det är ärligare att synliggöra denna än att låtsas vara objektiv, är i våra ögon just ärligare än Durkheims ansats att det är möjligt och nödvändigt att vara fullständigt objektiv inför det fenomen man studerar. Vi ställer oss frågan om man verkligen kan vara så objektiv som Durkheim förespråkar, och om det finns någonting att vinna på en sådan objektivitet.

I fokus för Ödmans berättelse om den svenska mentalitetens och pedagogikens utveckling genom historien finner vi, som tidigare nämnts, människorna, de som var där när det hände, och som upplevde det som i våra ögon är historiska händelser. Detta sätt att återge historien väckte olika reaktioner hos medlemmarna i vår grupp, då några av oss fann detta vara en intressant och levande historieskildring, medan en annan ansåg att Ödmans existentiella tolkningar blev alltför detaljerade och ledde till att man som läsare förlorade den röda tråden. En fråga som kom upp till diskussion var även om Ödmans sätt att gissa sig till hur de studerade människorna kan ha upplevt sin situation är vetenskapligt, och vad detta har för inverkan på upplevelsen av arbetets trovärdighet.

Vad gäller Durkheims funktionalistiska förklaringsätt anser vi att det kan kritiseras då det är alltför lätt att förklara sociala fenomen om man ser funktionerna som samhällsbevarande. Det är lätt att på detta sätt hitta orsaker till sociala fenomen genom att använda sig av en funktion i samhället som grund. Eftersom Durkheim inte tar någon som helst hänsyn till t.e.x en individs psykologiska uppsättningar avfärdar han i sin förklaringsmodell många samband som kan vara av betydelse för orsaker till sociala fenomen. Exempelvis menar vi att Durkheims förklaringsmodell kan användas på dagsaktuella händelser, som det som skedde den 11:e september. Hur samhället, i detta fall USA, enas, opinionssiffror går upp för den sittande regeringen och hela världen tycks stå bakom USA i kampen mot terrorismen. Att utse och straffa syndabockar är funktioner i samhället som stärker sammanhållningen. Detta är ett svar på en av samhällsvetenskapens eviga frågor: Vad håller ihop ett samhälle? Som Durkheim ser det

hålls samhället till viss del ihop av straffet. Straffet skall i detta fall avskräcka liknande rörelser eller individer från att handla på samma sätt igen. Men det har även fått en effekt som är den rakt motsatta mot vad terroristerna kanske hade tänkt sig. Attacken har till stora delar enat ett splittrat land och fungerat som den kraft som enar samhället. Även om Durkheim kan kritiseras för att hans modell kan vara för enkel anser vi att hans teorier är väldigt intressanta. De har givit bränsle och stimulerat forskare till att producera teorier som bygger på eller är utvecklingar av Durkheims tankar. Vi har även funnit att det sätt på vilket Durkheim förklarar sociala fenomen stimulerar till tankar kring hur vi kan använda oss av olika sätt att se på vår vardag och det som sker i vår samtid.

I vår jämförelse av Ödmans och Durkheims förklaringsmodeller har vi funnit många skillnader, men även fler likheter än vi hade trott.

Källförteckning:

Ödman, P-J: Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria. Del I-II. Stockholm: Norstedts, 1995

Boglind, A., Eliaeson, S. & Månson, P.: Kapital, rationalitet och social sammanhållning. Stockholm: Rabén Prisma, 1995

Filosoflexikonet (red. Poul Lübcke). Stockholm: Bokförlaget Forum, 1988

Svenska Akademiens ordlista över svenska språket. Stockholm: Norstedts förlag, 1986

Broady, D (utg.), Läsestycken för samhällsvetare, SEC Research Reports No. 6, 5 uppl. Okt 1998